

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 5ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1981

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΚΑΡΜΙΡΗ

ΙΣΤΟΡΙΑ.— Προβλήματα τῆς πρὸ τοῦ ἔτους 1800 Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας, ὑπὸ *Θωμᾶ Παπαδοπούλου* *. Ἀνεκοινώθη ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Διονυσίου Ζακυθηνοῦ.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Νομίζομεν ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία** θὰ ἠδύνατο χρονικῶς, ἀλλὰ καὶ ἀναλόγως τοῦ περιεχομένου της, νὰ ὑποδιαιρεθῇ ὡς ἑξῆς: Εἰς τὴν ἀναδρομικὴν, τὴν παλαιότεραν τοῦ ἔτους 1800, εἰς τὴν μεταγενεστέραν αὐτῆς, τὴν ἐπίσης χαρακτηριζομένην ὡς ἀναδρομικὴν, καὶ εἰς τὴν τρέχουσαν, τὴν περιλαμβάνουσαν δηλαδὴ τὰ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους κυκλοφορηθέντα εἰς τὴν χώραν πάσης φύσεως ἔντυπα.

Ἡ τελευταία Βιβλιογραφία, ἡ τρέχουσα, εἶναι παρ' ἡμῖν σχεδὸν ἀνύπαρκτος. Ἡ Ἑλλάς, ἔναντι τῶν ἄλλων ἔθνων, ὕστερεῖ καταφανῶς εἰς τὸν τομέα τοῦτον. Εἰς ἐκεῖνα (εἰς μερικὰ ἀπὸ πολλῶν ἤδη δεκαετιῶν¹⁾) δημοσιεύεται, εἰς

* THOMAS PAPADOPOULOS, *Problemi della Bibliografia Ellenica anteriore del 1800*.

** Εἰς Ἑπίμετρον παραθέντομεν τὰς μέχρι σήμερον δημοσιευθείσας Βιβλιογραφίας εἰς τὰς ὁποίας περιγράφονται «ἑλληνικά» ἔντυπα τῆς μέχρι τοῦ ἔτους 1800 χρονικῆς περιόδου. Ἐντεῦθεν, ἡ εἰς ὑποσημειώσεις ἔνδειξις «ἐνθ' ἀν.» ἀνταποκρίνεται πολλάκις εἰς τὰ ἐν Ἑπιμέτρῳ.

1. Εἰς τὴν Γαλλίαν καὶ Γερμανίαν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1700, εἰς τὴν Μεγάλῃν Βρετανίαν ἀπὸ τοῦ 1801, εἰς τὴν Ἰταλίαν ἀπὸ τοῦ 1847 καὶ εἰς τὰς Ἑνωμένας Πολιτείας ἀπὸ τοῦ 1876 (βλ. *Gu glielmo Man fré, Guida Bibliografica*. Napoli, Edi - Guida, 1978, σελ. 68).

τακτὰ χρονικὰ διαστήματα, ἐνημερωτικός κατάλογος τῶν εἰς τὴν χώραν κυκλοφοροῦμένων ἐντύπων. Εἰς ἐνίας μάλιστα ἐθνικὰς βιβλιογραφίας συμπεριλαμβάνονται καὶ τὰ ἀπανταχοῦ τοῦ κόσμου δημοσιευθέντα εἰς τὴν ἐθνικὴν αὐτῶν γλῶσσαν ἐντυπα ἢ καὶ τὰ ξένα ἐντυπα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν χώραν². Εἰς ἡμᾶς τὸ ὑψίστης σημασίας ἔργον τοῦτο ἔχει ἀφεθῆ εἰς τὴν ἰδιωτικὴν πρωτοβουλίαν. Καὶ φιλοτίμως προσπαθοῦν, κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, τόσον τὸ Γαλλικὸν Ἰνστιτοῦτον Ἀθηνῶν³ ὅσον καὶ ἡ καλουμένη Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφικὴ Ἑταιρεία⁴, ἡ ἰδιῶται, βιβλιοπῶλαι δηλαδὴ καὶ βιβλιόφιλοι⁵, ἀλλὰ Βιβλιογραφίαν τρέχουσιν Ἑθνικὴν, ὑπὸ τὴν ἀκριβῆ τοῦ ὅρου σημασίαν, ἡ Ἑλλὰς δὲν ἔχει⁶. Τοῦτο διότι τὸ ἐγχείρημα ἀνήκει ἀποκλειστικῶς εἰς τὰς ὑποχρεώσεις αὐτοῦ τούτου τοῦ κράτους καὶ εἰς τὴν δραστηριότητα τῆς Ἑθνικῆς του Βιβλιοθήκης⁷. Μόνον τὸ κράτος ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ ἐξασφαλίσῃ, δι' ἀποτελεσματικοῦ νόμου, τὴν συγκέντρωσιν ὅλων τῶν ἐντύπων τῆς ἐθνικῆς παραγωγῆς εἰς τὸν αὐτὸν χώρον. Ἄλλως αἱ μεμονωμένοι προσπάθειαι θὰ ἔχουν πάντοτε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν πλημμελεῖ βιβλιογραφικὴν ἐνημέρωσίν μας ἡ ὁποία, μάλιστα, γίνεται μὲ τόσην καθυστέρησιν ὥστε ἡ διδομένη ὡς βιβλιογραφία τρέχουσα νὰ εἶναι εἰς τὴν οὐσίαν ἐλλιπὴς ἀναδρομικὴ. Νόμος, βεβαίως, περὶ τῆς ὑποχρεωτικῆς προσφορᾶς ἀντιτύπων, ὑπάρχει. Εἶναι ὁμως τόσον ἀτελεὴς καὶ πεπαλαιωμένος ὥστε μέρος μόνον ἐκ τῶν κατ' ἔτος δημο-

2. Διὰ τὰς διαφορὰς περιεχομένου τῶν τρεχουσῶν ἐθνικῶν βιβλιογραφιῶν βλ. L. N. Malclès, *Manuel de bibliographie*. Paris, 1976, σελ. 66-67.

3. *Bulletin analytique de Bibliographie Hellénique publié par l'Institut Français d'Athènes*. Ἠρχισεν ἐκδιδόμενον ἀπὸ τοῦ 1945 (= τόμος 6ος). Τὸ 1978 ἐδημοσιεύθη ὁ 33ος τόμος, μὲ βιβλία τοῦ ἔτους 1973. Μεταξὺ τῶν τόμων ὑπάρχουν κενά.

4. Ἠρχισε τὸ 1975, μὲ βιβλία τοῦ 1972, καὶ μέχρι σήμερον ἔχουν δημοσιευθῇ τέσσαρες τόμοι (οἱ ἄλλοι μὲ βιβλία τῶν ἐτῶν 1973, 1976 καὶ 1979).

5. Ὅπως οἱ Νικ. Πολίτης, Στίλπ. Κυριακίδης, Κώστας Καιροφύλας, Κυριάκος Ντελόπουλος. Ἐπίσης, διὰ βραχέα χρονικὰ διαστήματα, βιβλιογραφία τρέχουσα ἐδημοσιεύθη κατὰ καιροὺς, εἰς τεύχη. ὑπὸ τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης καὶ ὑπὸ τῆς Διευθύνσεως Μελετῶν τοῦ Ὑπουργείου Προεδρίας.

6. Αἱ ἐκ τῆς ἐλλείψεως ἀπορρέουσαι δυσμενεῖς διὰ τὴν χώραν ἐπιπτώσεις ἐπισημαίνονται εἰς πρόσφατον δημοσίευμα τοῦ Κυρ. Ντελοπούλου, *Ἡ Ἑθνικὴ Βιβλιογραφία* ὄργανο ἐνημέρωσης καὶ μέσο προβολῆς τοῦ βιβλίου. Ἀθήνα, Ἑλληνικὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο, 1980.

7. Δι' εἰδικoὺς λόγους ἐξαίρεσιν ἀποτελοῦν ἡ Ὁλλανδία, ἡ Δανία καὶ αἱ Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι, ὅπου τὰς τρεχούσας ἐθνικὰς βιβλιογραφίας δημοσιεύουν, ἀντιστοίχως, οἱ ἐκδοτικοὶ οἶκοι Sijthof τῆς Λέυδεν, Gad τῆς Κοπεγχάγης καὶ Wilson τῆς Ν. Ὑόρκης (G. Manfré, *Guida Bibliografica*, ἐνθ' ἀν., σελ. 67).

σιευομένων ἀποθηκεύεται εἰς τὴν Ἐθνικὴν μας Βιβλιοθήκην καὶ εἰς ἐκείνην τῆς Βουλῆς, ἐνῶ καὶ εἰς τὰς δύο τὸ διαρρέον ποσοστὸν εἶναι πολὺ ὑψηλόν ⁸.

Ἡ ἄλλη Βιβλιογραφία μας, ἡ ἀναδρομική, ἀρχίζει κατ' οὐσίαν ἀπὸ τοῦ 19ου αἰῶνος. Συμπίπτει, δηλαδή, ἡ ἑναρξίς της μὲ τὰς παραμονὰς τοῦ ἀγῶνος διὰ τὴν ἐθνικὴν μας ἀνεξαρτησίαν. Τότε ἡ τέχνη τοῦ Γουτεμβέργιου ἤρχισε νὰ ἐξαπλοῦται καὶ ἐπὶ τοῦ χώρου τοῦ ἑλληνικοῦ. Διὰ τὰ βιβλία τῶν πρώτων ἐτῶν αὐτῆς τῆς Βιβλιογραφίας συνέταξαν τρίτομον κατάλογον, μὲ πρωτοβουλίαν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, οἱ Δημήτριος Γκίνης καὶ Βαλέριος Μέξας ⁹. Μὲ κριτήριον ἐπιλογῆς τὴν γλῶσσαν, κατέγραψαν οὗτοι ὅσα βιβλία ἠδυνήθησαν νὰ εὔρουν, δημοσιευμένα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1800 καὶ 1863.

Διὰ τὸ ἀκολουθοῦν διάστημα, καὶ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνος, ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἔχει ὑπὸ δημοσίευσιν κατάλογον τὸν ὁποῖον εἶχε συντάξει ὁ προσφάτως ἀποθανὼν λόγιος ἱατρὸς Νικόλαος Μαυρῆς. Τέλος, διὰ τὸν κατάλογον τῶν βιβλίων τῆς μετὰ ταῦτα περιόδου, καὶ μέχρι τοῦ ἔτους 1940, ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἔχει ἤδη προκηρύξει σχετικὸν διαγωνισμόν ¹⁰.

ΙΔΙΟΤΥΠΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1800 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ ΜΑΣ

Ἄν τὴν ἐθνικὴν μιᾶς χώρας βιβλιογραφίαν τὴν ἐξαρθήσωμεν ἀπὸ τὴν εἰς αὐτὴν τυπογραφικὴν παραγωγὴν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συμβαίνει εἰς ὅλας τὰς ἐθνικὰς βιβλιογραφίας τοῦ κόσμου ¹¹, τότε ἡ Ἑλλάς, κατὰ τὴν προαναφερθεῖσαν χρονικὴν περίοδον, μόνον ὀλίγα δείγματα ἔχει νὰ ἐπιδείξη. Καὶ τοῦτο διότι ἡ τυπογραφία ἐνεφανίσθη ὅταν ὁ ἑλληνικὸς χώρος περιήρχετο εἰς χεῖρας τοῦ Τούρκου

8. Ἡ τελευταία ἀναθεώρησις τοῦ σχετικοῦ νόμου (ὁ ὁποῖος, ὑποτίθεται, ἰσχύει ἀκόμη καὶ σήμερον!) εἶναι τοῦ ἔτους 1943 (βλ. ΦΕΚ 369, τευχ. Α', 30-10-1943). Οὗτος ἐπιβάλλει ποινὰς φυλακίσεως καὶ χρηματικὰς εἰς τοὺς μὴ συμμορφουμένους μὲ τὰς διατάξεις του, ἐνῶ θὰ ἀπέβαινεν ἀποτελεσματικώτερος ἂν προέβλεπεν ἠθικὰς ἀμοιβὰς (ἂν ὄχι καὶ ὑλικὰς) εἰς τοὺς ὑποχρεοῦς νὰ τὸν σέβωνται συγγραφεῖς, τυπογράφους καὶ ἐκδότας. Οἱ ὑπάλληλοι, οἱ ὑπηρετοῦντες εἰς τὰς βιβλιοθήκας τὰς δικαιουμένας νὰ λάβουν δωρεὰν ἀντίτυπον ἐκ παντὸς εἰς τὴν χώραν ἐκδιδομένου, γνωρίζουν ὅτι μόνον τὸν ἀνωτέρω νόμον δὲν λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν ὅσοι στέργουν νὰ καταθέσουν εἰς αὐτὰς τὰ βιβλία των.

9. Ἡ προκήρυξις τοῦ σχετικοῦ διαγωνισμοῦ ἐδημοσιεύθη εἰς τὰ *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 9 (1934), Λόγοι . . ., σελ. (31). Οἱ τόμοι ἐδημοσιεύθησαν κατὰ τὰ ἔτη 1939 (ὁ πρῶτος), 1941 (ὁ δεύτερος) καὶ 1957 (ὁ τρίτος).

10. Βλ. Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, *Προκήρυξις βραβείων* . . . Ἐν Ἀθήναις, Γραφεῖον Δημοσιευμάτων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1980, σελ. 16.

11. G. Manfré, *Guida Bibliografica*, ἐνθ' ἀν., σελ. [9].

κατακτητοῦ. Ἱστορικοί, λοιπόν, λόγοι συνετέλεσαν ὥστε νὰ μὴ εὐνοηθῇ ἡ διάδοσις τῆς νέας τέχνης εἰς τὴν χώραν μας. Δι' αὐτὸ εἰς τὴν παγκόσμιον τυπογραφικὴν παραγωγὴν τῶν 250 περίπου πρώτων ἐτῶν ἡ Ἑλλάς δὲν ἔχει συμμετοχὴν. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα ἡ συμβολὴ μας ὑπῆρξε μηδαμινή. Ἐχομεν ὀλίγα μόνον βιβλία τοῦ αἰῶνος τούτου, τυπωθέντα εἰς τὴν τότε ἑλληνικὴν Μοσχόπολιν, εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὰ Ἑπτάνησα, τὴν Σμύρνην καὶ τὸ Ἅγιον Ὅρος. Κατὰ τὰ ἔτη ὅμως τῆς δουλείας ἡ ἑλληνικὴ διανόησις ἵδρυσεν ἢ εὗρε τυπογραφικὰ ἐργαστήρια εἰς τὴν ξένην. Ἐκεῖ οἱ Ἕλληνες τῆς Διασπορᾶς συνέγραψαν καὶ ἐτύπωσαν, ἐκεῖ ἐκ τῆς τουρκοκρατουμένης Ἑλλάδος ἔστειλαν οἱ λόγοι τὰ ἔργα τῶν διὰ νὰ τυπωθοῦν. Διὰ τὴν τυπογραφικὴν ἑκτὸς Ἑλλάδος παραγωγὴν τῶν Ἑλλήνων ὠμίλησαν καὶ ἔγραψαν διάφοροι, ὅπως ὁ Γεώργιος Ζαβίρας¹², ὁ Ἰωσήφ Δεκιγιάλας¹³, ὁ Ἀνδρέας Παπαδόπουλος - Βρετός¹⁴, ὁ Κωνσταντῖνος Σάθας¹⁵, ὁ Ἀνδρόνικος Δημητρακόπουλος¹⁶, ὁ Νικόλαος Κατραμῆς¹⁷, καὶ ἄλλοι. Ἀλλ' αὐτοὶ μελετῆται τῆς νεοελληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς ἦσαν, βιβλιογράφοι ὅμως, μὲ τὴν ἀκριβῆ τοῦ ὅρου σημασίαν, δὲν ἦσαν. Διότι εἰς τὰς ἀντιστοίχους συγγραφάς των, αἱ ὁποῖαι ἦσαν κατὰ κύριον λόγον συλλογαὶ νεοελληνικῶν βιογραφιῶν, παρεῖχον καὶ τυπικὰς πληροφορίας περὶ τῶν ἔργων τὰ ὁποῖα ἐτύπωσαν

12. Γ. Ι. Ζαβίρα, *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον*, ἐκδοθὲν ὑπὸ Γεωργίου Π. Κρέμον, Ἀθήνησι, 1872.

13. Ἰωσήφ Δε-Κιγιάλα, *Σχεδιάσμα κατόπτρου τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας. Ὀνομαστικὸς κατάλογος τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων συγγραφέων καὶ μεταφραστῶν* (δηλ. ἀπὸ τοῦ 1550 μέχρι τέλους τοῦ 1838) ὅπου σημειοῦνται καὶ οἱ νεοελληνιστὶ συγγράψαντες ἄλλοθενεῖς... Ἐν Ἐρμουπόλει, 1846.

14. Ἀνδρέας Παπαδοπούλου - Βρετοῦ, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, ἥτοι *Κατάλογος τῶν ἀπὸ πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ἑλλήνων εἰς τὴν ὁμιλουμένην ἢ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν*... (Τόμοι Α' - Β'). Ἐν Ἀθήναις, 1854 - 1857.

15. Κωνστ. Σάθα, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας (1453 - 1821)*. Ἐν Ἀθήναις, 1869.

16. Ἀνδρονίκου Δημητρακοπούλου, *Προσθῆκαι καὶ διορθώσεις εἰς τὴν «Νεοελληνικὴν Φιλολογίαν» Κ. Σάθα*. Λειψία, 1871.— Τοῦ Αὐτοῦ, *Ἐπανορθώσεις σφαλμάτων ἐν τῇ «Νεοελληνικῇ Φιλολογίᾳ» Κ. Σάθα, μετὰ τινων προσθηκῶν*. Τεργέστη, 1872.— Τοῦ Αὐτοῦ, *Ὁρθόδοξος Ἑλλάς, ἥτοι Περὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν γραφάντων κατὰ Λατίνων καὶ περὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν*. Ἐν Λειψίᾳ, 1872.

17. Νικόλαου Κατραμῆ, *Φιλολογικὰ ἀνάλεκτα Ζακύνθου*... Ἐν Ζακύνθῳ, 1880.

οί βιογραφούμενοι. Αί βιβλιογραφικαὶ αὐταὶ πληροφορίες των δὲν εἶναι πάντοτε ἀκριβεῖς. Ἐν τούτοις ἀποτελοῦν πηγάς, εἰς τὰς ὁποίας ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα πολλάκις ἀνατρέχει ἀκόμη καὶ σήμερον.

Πρῶτος ἀκριβὴς βιβλιογράφος τῆς εἰς τὴν ξένην τυπογραφικῆς «μας» παραγωγῆς ὑπῆρξεν ὁ ἐπιφανὴς Γάλλος ἑλληνιστὴς Émile Legrand (1842 - 1903). Αὐτός, λόγῳ τῶν ἀπὸ τοῦ 15οῦ αἰ. καὶ ἐφεξῆς εἰδικῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν μας, προσέδωκε, πρῶτος αὐτός, ἰδιότυπον περιεχόμενον εἰς τὴν ἐθνικὴν μας Βιβλιογραφίαν τῆς περιόδου ἐκείνης. Τὴν συνέδεσε περισσότερον μὲ τὴν ἱστορικὴν ἐπιστήμην, παρὰ μὲ τὴν τυπογραφικὴν παραγωγὴν. Πράγματι, ἐνῶ εἰς τὰς ἄλλας ἐθνικὰς βιβλιογραφίας τὰ βιβλία θεωροῦνται ὡς ἀπλᾶ προϊόντα τῆς ἐγχωρίου τυπογραφίας καὶ μόνον κατὰ δεύτερον ἥσσονα λόγον ἐνδιαφέρουν οἱ φορεῖς τούτων, εἰς ἡμᾶς τὴν πρώτην μέριμναν ἔχει ἡ ἐξακριβωσις τοῦ ἑλληνικοῦ κοινοῦ διὰ τὸ ὅποῖον προωρίζοντο τὰ βιβλία ἀλλὰ καὶ ἡ σπουδὴ διὰ τοὺς φορεῖς, δηλαδὴ τοὺς συγγραφεῖς καὶ τοὺς τυπογράφους, ἐκδότας, ἐπιμελητὰς καὶ τοὺς πάσης φύσεως ἄλλους συντελεστὰς τῆς δημιουργίας τῶν ἐντύπων. Ἀπόδειξιν τῆς στενῆς σχέσεως τῆς Βιβλιογραφίας μας, τῆς περιόδου ταύτης, μὲ τὴν Ἱστορίαν ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι πάντες οἱ μεταγενέστεροι τοῦ Legrand μελετηταὶ καὶ ἐρευνηταὶ τῆς μετὰ τὴν τυπογραφίαν ἑλληνικῆς ἱστορίας προστρέχουν ἀπ' ἀρχῆς εἰς τὸ βιβλιογραφικὸν ἔργον τούτου. Διότι οὗτος δὲν εἶδε τὰ βιβλία ὡς ἄψυχα ἀντικείμενα τῆς τέχνης τῆς τυπογραφικῆς. Τὰ ἐφυλλομέτησεν, εὗρεν καὶ ἀνεδημοσίευσεν ὅποια ἀποσπάσματά των ἐπεσήμαινον τὴν νεοελληνικὴν παρουσίαν εἰς τὴν εὐρύτεραν διανόησιν τὴν εὐρωπαϊκὴν. Ἀκολούθως ἀνέσυρεν ἄγνωστον ἀρχεῖον ὑλικὸν περὶ τῶν Ἑλλήνων λογίων καὶ συγγραφέων καὶ ἐπλούτισε τὴν περιγραφὴν των. Εἰς αὐτήν, μάλιστα, ὑπῆρξε τόσον μεθοδολογικῶς ἄψογος, ὥστε νὰ καταστή ὁ διδάσκαλος τῶν μεταγενεστέρων ὅχι μόνον τῶν συνεχιστῶν τοῦ βιβλιογραφικοῦ τοῦ ἔργου ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν μὲ τὰς ἱστορικὰς ἐν γένει ἐπιστήμας ἀσχολουμένων ἐρευνητῶν.

Π Ρ Ο Β Λ Η Μ Α Τ Α

Αὐτὴ ἡ ἰδιότυπος ἐθνικὴ ἀναδρομικὴ βιβλιογραφία, ἃν καὶ συνεπλήρωσεν ἤδη πέντε αἰῶνων βίον καὶ ἀπετέλεσε ἀντικείμενον μελέτης πολλῶν ἀξιολόγων ἐπιστημόνων, παρουσιάζει μερικὰ οὐσιώδη προβλήματα. Τὰ προβλήματα ταῦτα, ἔχοντα σχέσιν μὲ τὴν χρονικὴν ἀφετηρίαν της, μὲ τὸ περιεχόμενόν της καὶ μὲ τὴν συμπλήρωσιν καὶ ὁλοκλήρωσίν της, θὰ προσπαθῇσωμεν νὰ τὰ ἐπισημάνωμεν καὶ νὰ τὰ ἀναλύσωμεν κατωτέρω, μὲ σκοπὸν νὰ ὑποκινήσωμεν τὸ ἐνδιαφέρον

τῶν πνευματικῶν ἰδρυμάτων τῆς χώρας, τὰ ὅποια εἶναι ἀρμόδια διὰ τὴν ὀρθὴν ἐπίλυσίν των.

Κατὰ τὸ ἔτος 1976 ἐworτάσθησαν, μὲ πανηγυρικὰς ἐκδηλώσεις, ὁμιλίας, δημοσιεύσεις καὶ ἐκθέσεις σπανίων βιβλίων, τὰ 500 χρόνια ἀπὸ τῆς ἐκτυπώσεως τοῦ ὡς πρώτου θεωρουμένου ἐλληνικοῦ βιβλίου¹⁸, δηλαδὴ τῆς γνωστῆς πρώτης ἐκδόσεως (1476) τῆς Γραμματικῆς τοῦ Κωνσταντίνου Λασκάρεως. Πολλοὶ τότε εἰδήμονες ἐπὶ τοῦ θέματος ἐξέφρασαν ἀντιρρήσεις. Ἐδημοσιεύθησαν μάλιστα καὶ μερικαὶ ἀπόψεις εἰς τὸν καθημερινὸν τύπον τόσον ἀπὸ τοὺς ὑποστηρίζοντας ὅτι τὸ προαναφερθὲν ἔντυπον δὲν ἦτο τὸ πρῶτον, ὡς καὶ ἄλλων οἱ ὅποιοι ἐπέμενον ὅτι θὰ ἦτο ὑπερβολικὸν νὰ διεκδικῶμεν παλαιότερα τῆς Γραμματικῆς τοῦ Λασκάρεως βιβλία.

Νομίζομεν ὅτι δὲν ὑφίσταται πρόβλημα καὶ ὅτι ὁ δημιουργηθεὶς τότε θόρυβος ἦτο ἀποτέλεσμα παρεξηγήσεως. Καὶ οἱ μὲν καὶ οἱ δὲ εἶχον δίκαιον εἰς τὰς ἀπόψεις των. Δὲν ἔλαβον ὅμως ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐλληνικὸν βιβλίον καὶ Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία διαφέρουν. Διότι, ἂν εἰς αὐτὴν ἐντάσσωμεν καὶ βιβλία εἰς ξένας γλώσσας, τὰ ὅποια, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, μαρτυροῦν τὴν διὰ τὴν δημιουργίαν των συμμετοχὴν Ἑλλήνων οἱ ὅποιοι ἔζησαν ἀπὸ τῆς τυπογραφίας καὶ ἐφεξῆς, τότε τὰ ὅρια διευρύνονται κατὰ μίαν περίπου δεκαετίαν. Πράγματι, ἔχομεν μέχρι σήμερον ἐντάξει εἰς τὴν ἐθνικὴν μας Βιβλιογραφίαν 22 ἔντυπα παλαιότερα τοῦ ἔτους 1476. Πρόκειται διὰ ἔντυπα εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν, διὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν ὁποίων ἀναφέρεται ὅτι ἔχουν συμβάλει ποικιλοτρόπως οἱ Βησσαρίων, Θ. Γαζῆς, Μανίλ. Καβάκιος Ράλλης, Μαν. Χρυσολωρᾶς, Γ. Τραπεζούντιος, Ἀθ. Χαλκεόπουλος καὶ Νικ. Σεκουνδηνός, μὲ παλαιότερον ὄλων Λόγον Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου μεταφρασθέντα ὑπὸ Γ. Τραπεζουντίου, ἔκδοσις ἡ ὁποία ὑπολογίζεται ὅτι ἐγένεν εἰς τὸ Στρασβοῦργον περὶ τὸ ἔτος 1466¹⁹.

Ἄς ἴδωμεν τώρα τὸ σοβαρώτερον τῶν προβλημάτων, ἐκεῖνο τοῦ περιεχομένου. Εἴπομεν ὅτι ὁ θεμελιωτὴς αὐτῆς τῆς Βιβλιογραφίας, ὁ Ém. Legrand, ὑπῆρξε διδάσκαλος εἰς τὴν διαπραγματεύσιν τοῦ θέματος. Παρέλειψεν ὅμως νὰ καθορίσῃ σαφῶς ποῖον ἦτο τὸ θέμα. Ὑπέδειξε, δηλαδή, εἰς τοὺς μεταγενεστέ-

18. Βλ. Ἑλληνικὴ Ἑταιρεία Βιβλιοφίλων, «Ἀπαρχὴς τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας». Κατάλογος (ἐπιμ. Λουκίας Δρούλια). Ἀθήνα, 1976.

19. Βλ. Ém. Legrand, *Bibl. Hell. XV-XVI s.*, t. III, σελ. 102-104. Ἡ περιγραφὴ τοῦ αὐτοῦ ἐντύπου (χωρὶς ἀναφορὰν εἰς τὸν πρῶτον βιβλιογραφησάντα Legrand!) ὑπὸ Γ. Λαδᾶ - Ἀθ. Χατζηδημόου, *Προσθήκες... γιὰ τοὺς αἰῶνες XV, XVI καὶ XVII*, ἐνθ' ἀν. σελ. 1.

ρους πῶς πρέπει νὰ συντάσσεται ἡ Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Δὲν ἐξήγησεν ὅμως λεπτομερῶς τί ὁ ἴδιος θὰ ἤθελε νὰ περιλάβωμεν εἰς αὐτὴν τὴν Βιβλιογραφίαν. Ἀπλᾶς νύξεις ἔκανε εἰς προλογικὸν σημείωμα²⁰. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι δὲν εἶχεν ἐξ ἀρχῆς σαφεῖς ἀντιλήψεις ἐπὶ τοῦ θέματος. Οὕτως ἐδέχθη τὰς πιέσεις τοῦ χορηγοῦ τῆς ἐκδόσεώς του βιβλιοφίλου Γεωργίου Μαυροκορδάτου (1839 - 1900) καὶ εἰς τοὺς δύο πρώτους δημοσιευθέντας τόμους τῆς Βιβλιογραφίας του, τοὺς διὰ τὰ βιβλία τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰῶνος, περιέλαβε μόνον ὅσα εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἐδημοσίευσαν οἱ Ἕλληνες. Μετὰ ταῦτα περιέλαβε καὶ ὅσα ἀνήκουν εἰς ἐκεῖνους ἀλλ' ἐγράφησαν εἰς ξένας γλώσσας²¹.

Ὅλοι οἱ μετὰ ταῦτα μελετηταὶ τοῦ τεραστίου ἱστορικῆς σημασίας βιβλιογραφικοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου αὐτοῦ σοφοῦ ἠσθάνθησαν θαυμασμόν διὰ τὴν εὐρύτητα τῶν ἀναζητήσεών του, διὰ τὴν λαμπρὰν τεκμηρίωσιν τῶν βιβλιακῶν του ἀνακαλύψεων. Πλήν, συστηματικώτερον ἐξετάζοντες τοῦτο, διαπιστοῦμεν ἐνίοτε ὑπερβολὰς, ἀλλὰ καὶ ἀντινομίας. Ὡς ὑπερβολὰς θεωροῦμεν ἀρκετὰ τὸν ἀριθμὸν βιβλία, διὰ τὴν ἔνταξιν τῶν ὁποίων δημιουργοῦνται ἐρωτηματικὰ καὶ ἐκφράζονται ἰσχυραὶ ἀμφιβολίαι ἂν ὄντως ἀνήκουν εἰς τοὺς Ἕλληνας. Μόνον ἂν εὕρωμεν ἄλλην ἐξάρτησιν ἀπὸ αὐτοὺς καὶ ἀπορρίψωμεν τὴν σχέσιν «ἰδιοκτησίας», δυνάμεθα νὰ δικαιολογήσωμεν τὴν ἀπόφασιν τῆς συναριθμήσεώς των μεταξὺ τῶν ἄλλων βιβλίων, τῶν ἀναμφισβητήτως «ἑλληνικῶν». Αἱ ἀντινομίαι, πάλιν, ἀναφέρονται εἰς βιβλία τὰ ὁποῖα, ἂν καὶ τὰ ἐγνώριζε, ἀπέφυγε νὰ τὰ ἐντάξῃ, ἐνῶ δὲν ἀπέκλεισε ἄλλα συγκεντρώνοντα τὰς ἰδίας ἢ καὶ ὀλιγωτέρας προϋποθέσεις ἀπὸ τὰ ἀποκλεισθέντα²².

Οἱ μεταγενέστεροι, συνεχισταὶ τοῦ ἰδικοῦ του μεγάλου ἔργου, δὲν ἐστηρίχθησαν τόσον εἰς τὰς προαναφερθεῖσας ἀορίστους νύξεις ἐκείνου περὶ τοῦ περιεχο-

20. Βλ. Ἐ. m. Legrand, *Bibl. Hell. XV-XVI s.*, t. I, σελ. IX - XIII, καὶ *XVII s.*, t. I, σελ. V - VI.

21. Πρβλ. Μ. Μανούσακα, «Προσθῆκαι καὶ συμπληρώσεις...», ἐνθ' ἀν., σελ. 35 καὶ σημ. 1.

22. Χαρακτηριστικὴ ἡ περίπτωσις τοῦ Κυρίλλου Λονκάρεως. Εἰς *Bibl. Hell. XVII s.*, t. IV, σελ. 161 - 521, ὁ Legrand δημοσιεύει βιογραφικὰ καὶ ἄλλα στοιχεῖα περὶ τοῦ ἀνδρὸς μὲ τὸν πολυκύμαντον βίον. Παραθέτει ἐπίσης (σελ. 162 - 175) ἐκτενῆ ξένην βιβλιογραφίαν (μὲ μνείαν ἀντιτύπου τὸ ὁποῖον εἶδε) ἀναφερομένην εἰς τὸν βιογραφούμενον. Ἐν συνεχείᾳ, ἐντάσσει εἰς τὴν κατὰ χρονολογικὴν τάξιν Βιβλιογραφίαν του μόνον μερικὰ ἐκ τῶν βιβλίων τούτων, χωρὶς ἐξήγησίν τινα ἐκ μέρους του διὰ τὴν ἀπόφασίν του νὰ μὴ ἐντάξῃ καὶ τὰ ἄλλα. Χαρακτηριστικὴ, ἐπίσης, ἡ περίπτωσις ἔργων τοῦ (ἢ περὶ) Φραγκίσκου Πορτίου, περὶ τῆς ὁποίας βλέπε κατωτέρω.

μένου τῆς παλαιότερας τοῦ ἔτους 1800 Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας, διὰ νὰ τὴν συμπληρώσουν. Ἐρευνήσαντες καὶ αὐτοὶ εὗρον καὶ ἐνέταξαν βιβλία ἔχοντα κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ ὅσα βιβλία ἐπέλεξε καὶ ἐνέταξε πρῶτος ὁ Legrand. Ἄλλ' αὐτὴ ἡ ἐπιλογή του εἶναι ἐνίοτε τόσον ἀντιφατικὴ ὥστε ἀκόμη καὶ σήμερον ἀρκετοὶ δόκιμοι ἱστορικοὶ καὶ βιβλιογράφοι μας, εὐρισκόμενοι ἐνώπιον ἐντύπου μὴ ἐνταχθέντος ὑπὸ τινος προγενεστέρου των, ἀναρωτῶνται μήπως σφάλουν ἂν προβοῦν εἰς τὴν ἔνταξίν του αὐτοί, διὰ νὰ μὴ ἀναφέρωμεν καὶ τὰς ἐκ τῆς αὐτῆς αἰτίας περιπτώσεις ἄλλων, οἱ ὅποιοι ἀπετόλμησαν καὶ ἐδημοσίευσαν «προσθήκας» βιβλίων τὰ ὅποια ὁπωσδήποτε δὲν ἀνήκουν εἰς τὴν Βιβλιογραφίαν τὴν Ἑλληνικήν.

Ἄν ἡθέλαμεν νὰ διατυπώσωμεν ὁρισμοὺς διὰ τὸ περιχόμενον αὐτῆς τῆς ἀναδρομικῆς ἐθνικῆς μας Βιβλιογραφίας, τοῦλάχιστον καθ' ὅσον δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τῶν βιβλίων τὰ ὅποια ἐνέταξεν ὁ διαπρεπὴς Γάλλος ἐλληνιστής, θὰ ἐλέγομεν ὅτι εἰς τὴν παλαιότεραν τοῦ ἔτους 1800 «Ἑλληνικὴν Βιβλιογραφίαν» ἀνήκουν :

1) Ὅσα βιβλία ἐτυπώθησαν ὁπουδήποτε τοῦ κόσμου καὶ εἰς ὁποιανδήποτε γλῶσσαν, ἐκ τοῦ περιεχομένου τῶν ὁποίων προκύπτει ὅτι κάποιοι Ἕλληνες τὴν καταγωγὴν, ζήσαντες μετὰ τὴν εὐρεσιν τῆς τυπογραφίας, συνέβαλον καθ' οἷονδήποτε τρόπον εἰς τὴν δημιουργίαν αὐτῶν τῶν ἐντύπων, εἴτε δηλαδὴ ὡς συγγραφεῖς εἴτε ὡς μεταφρασταί, ἐπιμεληταί, συνεργάται, ἐκδότες, τυπογράφοι.

2) Ὅσα βιβλία προωρίζοντο δι' ἐλληνικὸν κοινόν, ἔστω καὶ ἂν συνεγράφησαν ἢ ἐτυπώθησαν ὑπὸ ξένων.

3) Ὅσα βιβλία ξένων ἀνεφέροντο εἰς τὴν πνευματικὴν ἢ ἄλλην δραστηριότητα Ἑλλήνων οἱ ὅποιοι ἔζησαν μετὰ τὴν εὐρεσιν τῆς τυπογραφίας.

4) Ὅσα ἔργα, ξένων ἔστω, συγγραφέων συνετάχθησαν εἰς τὴν νεοελληνικὴν γλῶσσαν ἢ ἐπραγματεύοντο περὶ αὐτῆς.

Ἡ πρώτη σύγχυσις προῆλθεν ἀπὸ τὴν ἀπόκλισιν τὴν ὁποίαν ἔδωκεν ὁ ἴδιος ὁ Legrand εἰς τὴν λεγομένην Ἰονικὴν Βιβλιογραφίαν. Εἰς αὐτὴν περιέλαβε καὶ ὅσα βιβλία ξένων συγγραφέων ἀνεφέροντο εἰς τὰς Ἰονίους νήσους²³. Ἄλλ' οἱ μεταγενέστεροι, ὡς εἴπομεν ἤδη, ἀνέμειξαν τὰς δύο αὐτὰς Βιβλιογραφίας ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν τῆς πρώτης. Ἐντάσσουν δηλαδὴ ἐν ξένον βιβλίον τὸ ὅποιον κάνει, μεταξὺ πολλῶν ἀσχέτων ἄλλων, λόγον καὶ διὰ τὰ μέτρα καὶ τὰ σταθμὰ τῆς Κερ-

23. Εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιογραφίαν μόνον «des ouvrages publiés par des Grecs», ἐνῶ εἰς τὴν Ἰονικὴν Βιβλιογραφίαν καὶ τὰ βιβλία τὰ ὅποια «concernant ces [= Sept] îles».

κύρας²⁴, ἀλλ' ἀποκλείουν τὰ βιβλία τῶν ξένων περιηγητῶν εἰς τὰ ὅποια γίνεται ἀποκλειστικῶς λόγος διὰ τὴν ὑπόλοιπον Ἑλλάδα²⁵.

Ἄλλ' οἱ ἀνωτέρω διατυπωθέντες ὁρισμοὶ περὶ τοῦ περιεχομένου τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας εἶναι δυνατόν νὰ ἀναφέρονται καὶ εἰς πολλὰ βιβλία διὰ τὰ ὅποια, ἐν τούτοις, ἐκφράζονται ἀμφιβολίαι ἂν δικαιοῦνται νὰ ἐνταχθοῦν εἰς αὐτὴν τὴν Βιβλιογραφίαν. Ἐνίοτε μάλιστα, ὥς θὰ τονισθῇ κατωτέρω, ἡ ἐξεζητημένη συνάρτησις ἐνὸς ἐντύπου μὲ τοὺς Ἑλληνας καὶ τὴν Βιβλιογραφίαν αὐτῶν ὑπῆρξεν ἀφετηρία καὶ δικαιολογία διὰ τὴν ἐπισώρευσιν εἰς αὐτὴν καὶ ἀριθμοῦ βιβλίων ἄλλων, τὰ ὅποια εἶχον τὴν αὐτὴν ἀμφίβολον σχέσιν μὲ ἡμᾶς.

Κατὰ τὸν πρῶτον ὁρισμόν, κριτήριον ἐντάξεως εἶναι οἱ Ἑλληνες δημιουργοί, οἱ συμβαλόντες ἀμέσως ἢ ἐμμέσως εἰς τὴν δημιουργίαν τῶν βιβλίων. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ τυπογραφικὴ παραγωγή τῆς περιόδου αὐτῆς συνετελέσθη κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος χώρον, πολλοὶ ἐκ τῶν συμβαλόντων εἰς τὴν δημιουργίαν τῶν βιβλίων τὰ ὅποια ἐνετάχθησαν ἤδη εἰς τὴν Βιβλιογραφίαν μας εἶναι ἀμφίβολον ἂν δικαιοῦνται νὰ διατηροῦν τὴν ἐθνολογικὴν των σχέσιν μὲ τὴν Ἑλλάδα. Πρόκειται, δηλαδή, διὰ τὸ πρόβλημα τῆς διασπορᾶς τῶν Ἑλλήνων, καὶ μάλιστα ὅχι τῆς διασπορᾶς πρώτης ἢ, ἔστω, δευτέρας γενεᾶς, ἀλλ' ἐκείνης τῆς μεταγενεστέρας. Οἱ φέροντες, ἐν ἄλλοις λόγοις, ἑλληνικὸν ὄνομα ἀπόγονοι τῶν δι' ἱστορικοὺς λόγους φυγάδων συμπατριωτῶν μας, οἱ οὐδένα συναισθηματικὸν ἢ ἄλλον σύνδεσμον μὲ τὴν πατρίδα τῶν προγόνων των ἔχοντες, οἱ ἀγνοοῦντες παντελῶς τὴν γλῶσσάν μας, οἱ οὐδέν, ἔστω, περὶ Ἑλλάδος ἢ Ἑλλήνων εἰς τὰ ἔργα των γράψαντες, δικαιοῦνται, ἄραγε, νὰ λάβουν θέσιν εἰς τὸ πάνθεον τῶν δημιουργῶν τῆς ἐθνικῆς μας Βιβλιογραφίας; Παράδειγμα οἱ ἐκ τῶν Κομνηνῶν διακηρύττοντες ὅτι ἔλκουν τὴν καταγωγὴν φυγάδες. Ἀπόγονοι τούτων ποικιλώνυμοι γράφουν καὶ δημοσιεύουν εἰς Εὐρώπην ἀκόμη καὶ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ

24. Πρβλ. D. Abate Antonio Maria, *Bilancio dei pesi...* In Venezia, appresso Giovanni Gatti, 1784 (βλ. Κωνστ. Μούχα, «Bibl. Ioniennne», ἐνθ' ἀν., σελ. 116, καὶ Γ. Λαδᾶ - Ἀθ. Χατζηδήμου, *Ἑλλ. Βιβλιογραφία. Συμβολὴ στὸ δέκατο ὄγδοον αἰῶνα*, τ. Β', ἐνθ' ἀν., σελ. 134).

25. Ὁ ἴδιος ὁ Ém. Legrand (*Bibl. Hell. XVIII s.*, t. II, σελ. 320 - 321) ἐνέταξε βιβλίον τοῦ Le Bégue de Villiers, τὸ ὁποῖον ἐδημοσιεύθη, εἰς γαλλικὴν γλῶσσαν, τὸ 1780 εἰς Σαρδηνίαν καὶ ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐν Κορσικῇ ἐλληνικὴν παροικίαν (πρβλ. Γ. Λαδᾶ - Ἀθ. Χατζηδήμου, *Ἑλλ. Βιβλιογραφία. Συμβολὴ στὸ δέκατο ὄγδοον αἰῶνα* [τ. Α'], ἐνθ' ἀν., σελ. 218). Τοῦτο, βεβαίως, εἶναι ἀντίθετον πρὸς τὴν ἀπόφασίν του νὰ ἀποκλείσῃ τὰ συγγράμματα τῶν ξένων τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς κυρίως Ἑλλάδος.

18ου αιώνος. Αἱ ἐπιταγαὶ τοῦ πρώτου κανόνος τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἐντάξωμεν εἰς αὐτὴν ὅχι μόνον τὰς συγγραφάς των ἀλλὰ καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἄλλων δημοσιευμάτων τὰ ὅποια ὑπὸ διαφόρων ἐκυκλοφορήθησαν τότε, πρὸς ἀντίκρουσιν τῶν φιλοδόξων διεκδικήσεων τῶν «Κομνηνῶν», ἐφ' ὅσον οὗτοι ἔχουν ἔμμεσον σχέσιν καὶ μὲ τὴν δημιουργίαν τῶν βιβλίων τῆς δευτέρας αὐτῆς κατηγορίας. Ἀλλὰ δὲν πρόκειται μόνον περὶ τῶν συγγραφέων τῶν ἀμφιβόλων «ἐλληνικῶν» ἐντύπων. Ἡμεῖς ἐνετάξαμεν καὶ τὰ μαρτυροῦντα ἀπλῆν, ἐνίοτε τελείως ἐπουσιώδη, ἐλληνικὴν παρουσίαν. Βιβλία, ὀγκώδη πολλάκις, περιέχοντα ἐν ὀλιγόστιχον ἐλληνικὸν ἢ καὶ ξενόγλωσσον, ἄμουσον κατὰ τὸ πλεῖστον, ποίημα Ἑλληνοσ, ἢ ὑποστηρίζοντος ὅτι ἐξ Ἑλλήνων ἔλκει τὴν μακρινὴν καταγωγὴν· βιβλία ἀπλῶς ἀφιερωθέντα εἰς Ἑλληνας· ἀκόμη καὶ βιβλία εἰς τὸ «*imprimatur*» τῶν ὁποίων ἀνακαλύπτομεν ὄνομα Ἑλληνός τινος. Τί ὅμως ἐμποδίζει νὰ ἐντάξωμεν καὶ τὰς μετὰ πολλὰ ἔτη ἀνατυπώσεις τῶν βιβλίων τούτων, αἱ ὁποῖαι ἐξακολουθοῦν νὰ ἐπαναμβάνουν ἀκέραιον τὸ περιεχόμενον τῆς πρώτης ἐκδόσεως;

Εἰς τὴν ἐξεζητημένην αὐτὴν σχέσιν τῶν βιβλίων μὲ τοὺς Ἑλληνας παρατηροῦνται πολλαὶ ἀσυνέπειαι. Ὅτι ἐδικαιολόγησε τὴν ἐνταξιν πολλῶν, δὲν ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν δι' ἄλλα τὰ ὅποια παρέρμειναν ἐκτὸς τοῦ χώρου τῆς Βιβλιογραφίας μας. Πλὴν τῆς ἀνωτέρω περὶ Κυρίλλου Λουκάρεως περιπτώσεως ἐπισημαίνομεν τρεῖς λίαν χαρακτηριστικὰς ἄλλας. Ἐντάσσονται ὑπὸ Legrand τὰ ἔργα Λέοντος Ἀλλατίου, τὰ εἰς οἵανδήποτε γλῶσσαν συντεθέντα, ὥς καὶ τὰ ὑπὸ Lucius Cornelius²⁶ καὶ Elias Veielius²⁷ ὑπὲρ ἢ κατὰ τοῦ Ἀλλατίου δημοσιευθέντα, δηλουμένης οὕτω τῆς ἐμμέσου σχέσεως τοῦ ἐν θέματι Λέοντος Ἀλλατίου μὲ τὴν δημιουργίαν τῶν πρὸς αὐτὸν σχετικῶν βιβλίων τῶν ἀλλοεθνῶν ὥς ἂν συγγραφέων. Ὁ ἴδιος ὅμως ὁ Legrand δὲν πράττει τὸ αὐτὸ καὶ δι' ἔργα τοῦ Φραγκίσκου Πορτίου ἢ δι' ἄλλα ξένου κατὰ τοῦ αὐτοῦ Φραγκίσκου Πορτίου δημοσιευθέντα, μολονότι δηλώνει ὅτι γνωρίζει ἀντίτυπα²⁸. Ἐτερον παράδειγμα τὰ ἔργα τοῦ ὡσαύτως ἐν Χίφ γεννηθέντος καὶ εἰς τὴν Δύσιν δρᾶσαντος καθολικοῦ ἱερέως Θωμᾶ Μαμάκη, τοῦ ὁποίου ὁ Legrand ἐντάσσει εἰς τὴν Βιβλιογραφίαν του μερικὰ ἔργα. Δὲν δυνάμεθα ὅμως

26. Βλ. Ἐ. m. Legrand, *Bibl. Hell. XVII s.*, t. V, σελ. 60.

27. Βλ. Ἐ. m. Legrand, *Bibl. Hell. XVII s.*, t. II, σελ. 143 - 144.

28. Ἀναφέρει δύο βιβλία τοῦ Φραγκ. Πορτίου (1573, 1574) κατὰ τοῦ Γάλλου Pierre Carpentier καὶ ἄλλα δύο τοῦ δευτέρου (1572, 1573) διὰ τὸν πρῶτον (βλ. *Bibl. Hell. XV - XVI s.*, t. II, σελ. XIV - XVII). Σιωπηρῶς ἀποκλείει (λησμονεῖ;) καὶ τὰ μὲν καὶ τὰ δέ.

νά ἐξηγήσωμεν διατὶ δὲν περιέλαβε καὶ τὰ πολλὰ ἄλλα ἔργα τοῦ αὐτοῦ ἐπιφανοῦς διὰ τὴν ἐποχὴν του λογίου (ἐχρημάτισε καὶ διευθυντὴς τῆς περιωνύμου βιβλιοθήκης *Casanatense* τῆς Ρώμης²⁹), οὔτε τὰ κατ' αὐτοῦ πολλὰ ὑπὸ ξένων δημοσιευθέντα, ἀφοῦ ἀντίτυπά των σφύζονται εἰς πλείστας εὐρωπαϊκὰς βιβλιοθήκας, εἰς τὰς ὁποίας ἠρεύνησεν ὁ ἐπιφανὴς βιβλιογράφος.

Οὔτε ὁ διὰ τὸ ἐλληνικὸν ἀναγνωστικὸν κοινὸν προορισμὸς τῶν βιβλίων τῆς περιόδου ταύτης, περὶ τοῦ ὁποίου ὁ δεύτερος κανὼν τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας, ἀποτελεῖ ὁδηγὸν μας ἀλάνθαστον. Πολλὰ, πράγματι, βιβλία εἰς τὴν γλῶσσάν μας, ὡς εἶναι μετὰξὺ ἄλλων αἱ «φυλλάδες» καὶ τὰ λειτουργικὰ βιβλία, δὲν εἶναι δυνατόν παρὰ μόνον δι' ἐλληνικὸν κοινὸν νὰ προωρίζοντο. Πῶς ὅμως νὰ ὑποστηρίξῃ κανεὶς τὸ αὐτὸ καὶ διὰ τὰς πολλὰς εἰς ἐλληνικὴν ἐπίσης γλῶσσαν κυκλοφορηθείσας μεταφράσεις ξένων κατηχήσεων ἢ διὰ τὰς πολλὰς γραμματικὰς τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης τοῦ τύπου «*brevisima introductio litterarum graecarum*»; Μήπως, ἄράγε, προωρίζοντο ὅπωςδῆποτε διὰ ξένους οἱ ὅποιοι ἐφιλοδοξοῦν νὰ σπουδάσουν τὴν ἐλληνικὴν καὶ ἐπομένως ἢ ἀπὸ ἡμᾶς ἰδιοποιήσας καὶ τῶν βιβλίων τούτων ἀποτελεῖ σφάλμα ἐπιστημονικόν;

Διὰ τὰ ὑπὸ ξένων, ἐπίσης, βιβλία, τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν πνευματικὴν ἢ τὴν ὁποιαδήποτε ἄλλην δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων (περὶ τῶν ὁποίων ὁ τρίτος ὡς ἄνω ὁρισμὸς τῆς Βιβλιογραφίας μας), δυνάμεθα νὰ σημειώσωμεν ὑπερβολὰς εἰς τὰς ὁποίας ἐπετράπη ἡ εἴσοδος εἰς τὴν Βιβλιογραφίαν μας, ἐνῶ ἀντιθέτως, δὲν δυνάμεθα νὰ ἐξηγήσωμεν παραλείψεις ὁμοίων, ἢ καὶ οὐσιωδωτέρων, ἄλλων βιβλίων³⁰.

Οὔτε τὰ εἰς νεοελληνικὴν βιβλία εἶναι ἀσφαλὲς κριτήριον διὰ τὰ ἔργα τῆς νεοελληνικῆς Βιβλιογραφίας. Ὡς γνωστόν, τοῦλάχιστον κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνας ἀπὸ τῆς εὐρέσεως τῆς τυπογραφίας, ὁ γραπτὸς λόγος τῶν νεοελλήνων δὲν διαφέρει οὐσιωδῶς ἀπὸ ἐκεῖνον τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου, τῶν λογίων τῆς ὁποίας τὰ συγγράμματα, ἐκτυπωθέντα μετὰ ταῦτα, ἀπεκλείσθησαν ἀπὸ τὴν ἱστο-

29. Βλ. Θ. Παπαδοπούλου, «Προσθήκες...», ἐνθ' ἄν., σελ. 140, σημ. 5.

30. Τυπικὸν παράδειγμα: Ὁ Legrand (*Bibl. Hell. XVIII s.*, t. I, σελ. 433, 488-489, καὶ *Bibl. Ioniennne*, t. I, ἐνθ' ἄν., σελ. 71-72, 73, 106, 108) περιέλαβε τὰς κατὰ τὸν 17ον καὶ 18ον αἰῶνα ἐκδόσεις, ἐπανεκδόσεις καὶ μεταφράσεις τῆς ὑπὸ τοῦ Γάλλου P. Joseph Pierre d'Orleans συγγραφείσης βιογραφίας τοῦ πανούργου τυχοδιώκτου Κεφαλλήνος Κωνσταντίνου Γεράκη, παρέλειψε ὅμως νὰ ἐντάξῃ καὶ τὴν γνωστὴν βιογραφίαν τοῦ Βησσαρίωνος, τὴν συγγραφείσαν καὶ ἐκδοθεῖσαν τὸν 18ον αἰῶνα ὑπὸ τοῦ Ἰταλοῦ Luigi Bandini.

ρικήν μας Βιβλιογραφίαν. Ἀντιθέτως περιελήφθησαν καὶ τινα ξένων συγγραφέων λεξικά τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἔστω καὶ ἂν προωρίζοντο διὰ κοινὸν μὴ ἑλληνικόν³¹.

Ἐκ τῆς ἐλλείψεως ταύτης σαφῶν καὶ ἀδιαβλήτων κανόνων ἡ Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, μετὰ πέντε αἰώνων βίον, ἐξακολουθεῖ νὰ μὴ γνωρίζῃ τὰ ἀκριβῆ ὅριά της. Τὸ παράδειγμα τοῦ Legrand, ὁ ὁποῖος τὴν ἐθεμελίωσε, ἐχρησιμοποίηθη καὶ ὡς δικαιολογία διὰ τὴν ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων ὑπερβολικὴν διόγκωσιν της³². Ἐνίοτε, μάλιστα, ὁ σοφὸς ἑλληνιστὴς παρέλειπε νὰ μᾶς πληροφορήσῃ ποῦ ἀνεκάλυψεν ἑλληνικὴν παρουσίαν εἰς ξενόγλωσσα ἔργα τὰ ὁποῖα συνηριθμήσε μὲ τὰ βιβλία τὰ ἰδικὰ μας³³. Ἄλλοτε, πάλιν, ὁ αὐτὸς ἐπεξετάθη εἰς λεπτομερεῖ περιγραφὴν μερικῶν μόνον ἔργων ἑνὸς συγγραφέως, ἐνῶ, ὡς εἴπομεν ἤδη, σιωπηρῶς ἀπέκλεισε τοῦ αὐτοῦ τὰ λοιπὰ ἔργα, διότι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μὴ ἀντελήφθῃ τὴν ὑπαρξίν των αὐτὸς ὁ ὁποῖος ἔφερεν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν ἔργα δυσπρόσιτα καὶ ὑπὸ πολλῶν θεωρούμενα ὡς ὀριστικῶς ἀπολεσθέντα. Διὰ πολλὰ ὑποψιαζόμεθα ὅτι ἡ παράλειψις ἦτο ἐνσυνείδητος. Οὗτος ἔβλεπεν ὅτι ἡ Βιβλιογραφία μας θὰ ἐλάμβανε διαστάσεις αἱ ὁποῖαι δὲν τῆς ἀνήκουν. Ἐξ αὐτοῦ ἐξηγεῖται τὸ φαι-

31. Ὑπὸ Dan Simonescu («Le livre grec en Roumanie - Problèmes bibliographiques», *Balkanica*, τ. 7, 1944, σελ. 451) ἐπικρίνεται ἡ ἀπόφασις τοῦ Legrand νὰ ἐντάξῃ λεξικά τῆς ἑλληνικῆς, συγγραφέντα ὑπὸ ξένων (Jean Meursius, Nicolas Rigault, Girolamo Germano, Du Cange, κ. ἄ.) καὶ προοριζόμενα διὰ τοὺς ξένους, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἀπέκλεισε τὰ ὑπὸ τοῦ Ἑλληνος τυπογράφου Ν. Γλυκῆως ἐκτυπωθέντα Ἱταλῶν συγγραφέων βιβλία, ἐπειδὴ (αὕτῃ ἡ ἐρμηνεία δίδεται) προωρίζοντο διὰ ξένον ἀναγνωστικὸν κοινὸν καὶ εἶχον σχέσιν μόνον ἐμπορικὴν μὲ τὸν Ἑλληνα τυπογράφον.

32. Ὑπὸ Γ. Λαδᾶ - Ἀθ. Χατζηδημοῦ (*Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία...* [18ος αἰ.], [τ. Α'], σελ. 275, καὶ τόμ. Β', σελ. 76) ἐντάσσεται ἡ Ἀκολουθία τῆς Παρθένου Μαρίας, ἡ ὁποία ἐτυπώθη τὸ 1765 εἰς τὸ τυπογραφεῖον τοῦ Σεμιναρίου τῆς Πάδοβας (ἂν καὶ τονίζεται ὅτι τὰ ἐκ τοῦ τυπογραφείου τούτου ἔργα δὲν ἀνήκουν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιογραφίαν), ἐπειδὴ καὶ (κακῶς) ὑπὸ Legrand (*Bibl. Hell. XVIII s.*, τ. I, σελ. 106 καὶ 327-328, ἀντιστοιχῶς) ἐβιβλιογραφήθησαν ἤδη αἱ ἐκδόσεις τῆς αὐτῆς Ἀκολουθίας, ὑπὸ τοῦ ἰδίου τυπογραφείου, τῶν ἐτῶν 1713 καὶ 1745 (ἡ πρώτη μάλιστα ἐξ ἐμμέσου πηγῆς, ἔκ τινος καταλόγου σπανίων βιβλίων τοῦ Παύλου Λάμπρου). Ἐπεμμένως, ὅσοι τῶν μεταγενεστέρων εὗρουν ἄλλας ἐκδόσεις ἑλληνικὰς τοῦ Σεμιναρίου τῆς Πάδοβας, θὰ τὰς ἐντάξουν ἀπολύτως δικαιολογούμενοι.

33. Ὡς παράδειγμα: Ἐντάσσει ξενόγλωσσα ἔργα τῶν Giorgio Basta (*Bibl. Hell. XVII s.*, τ. III, σελ. 83) καὶ Angelo Leonico (*Bibl. Hell. XV-XVI s.*, τ. III, σελ. 460, καὶ τ. IV, σελ. 39-40), χωρὶς νὰ ἐπεξηγήσῃ ἂν θεωρῇ Ἑλληνας τοὺς συγγραφεῖς ἢ ἂν εἰς τὰ ἔργα των μαρτυρῆται ἄλλη σχέσις μὲ τοὺς Ἑλληνας.

νόμενον τῆς ἀπλῆς μὲν ὑπ' αὐτοῦ ἀναφορᾶς ἀντιτύπου ἔργων τὰ ὅποια ἐν συνεχείᾳ δὲν ἀνευρίσκομεν λεπτομερῶς περιγραφόμενα εἰς τὴν ἀντίστοιχον χρονικῶς θέσει τῆς Βιβλιογραφίας του. Οἱ μεταγενέστεροι ὅμως συνεχισταὶ τοῦ ἔργου, δικαιολογούμενοι διὰ τοῦ συλλογισμοῦ ὅτι εἶναι καλύτερον νὰ περιλάβωμεν καὶ ἄσχετα, παρὰ, εἰς τὴν προσπάθειαν ἐπιλογῆς, νὰ παραλείψωμεν μερικὰ σχετικά, προσθέτουν, συνεχῶς προσθέτουν, χρησιμοποιοῦντες καὶ διὰ προκάλυψίν των, δικαιολογημένην ἢ ἀδικαιολόγητον, τὸ παράδειγμα τοῦ Legrand. Ἐνδεικτικαὶ αἱ ἀκόλουθοι περιπτώσεις: Ἐκεῖνος περιέλαβε διαφόρους ἐκδόσεις λατινικοῦ ἔργου, ἐπειδὴ εἰς αὐτὸ ἐδημοσιεύετο, εἰς τὴν αὐτὴν γλῶσσαν, καὶ ἔργον Ἰανοῦ τοῦ Λασκάρεως· οἱ μεταγενέστεροι προσέθεσαν καὶ ὅσας ἐπανεκδόσεις εὔρον, εἰς τὰς ὁποίας δὲν ὑπάρχει τὸ ἔργον τοῦ προαναφερομένου λογίου τῆς Διασπορᾶς ³⁴. Ἄλλοτε, πάλιν, ἂν κάποιος ἐκ τῶν μεταγενεστέρων εὔρεν εἰς ἔντυπον κατάλογον ἔργα συγγραφέως, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα ὠμοίαζε μὲ ἐλληνικόν, καὶ προέβη εἰς τὴν ἔμμεσον βιβλιογραφίαν των, δεύτερος, μεταγενέστερος τούτου, θὰ περιγράψῃ ἐξ αὐτοψίας τὰ αὐτὰ ἔντυπα καὶ θὰ ἐνσωματώσῃ καὶ ὅσα τυχὸν ἀνακαλύψῃ ἄλλα ἔργα τοῦ αὐτοῦ ἀμφιβόλου Ἑλληνος συγγραφέως ³⁵.

Ἀναρωτᾶται, λοιπόν, κανεὶς ἂν οὕτω πράττοντες δὲν κινδυνεύωμεν νὰ ἐκθέσωμεν τὴν σοβαρότητα τῆς ἐθνικῆς μας Βιβλιογραφίας καὶ νὰ θεωρήσωμεν ὡς ἰδικὰ τῆς ἔργα τὰ ὅποια ἀναμφιβόλως ἀνήκουν εἰς τὰς βιβλιογραφίας ἄλλων ἐθνῶν. Διότι, ἀφοῦ, ὡς ἤδη ἐξετέθη, τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας αὐτῆς τῆς περιόδου ἔχει προέλευσιν ἐκ χώρου ἔξω τοῦ ἐθνικοῦ μας ἐδάφους, κατὰ τὰς συγχρόνους ἀντιλήψεις περὶ ἐθνικῆς βιβλιογραφίας, αἱ ὅποια

34. Πρόκειται περὶ ὀλιγοσελίδου, συνήθως, ἐντύπου, φέροντος τίτλον «*Alphabetum Graecum*», τοῦ ὁποίου ὁ Legrand (*Bibl. Hell. XV-XVI s.*, t. III, σελ. 363-364, 449, καὶ t. IV, σελ. 80-81, ἀντιστοιχῶς) ἐνέταξεν ἐκδόσεις τῶν ἐτῶν 1536, 1548 καὶ 1560, ἐπειδὴ ἐδημοσιεύετο εἰς αὐτὰς μελέτη Ἰανοῦ Λασκάρεως, ὑπὸ τίτλον: «*De veris Graecarum literarum apud antiquissimos formis et causis*». Ὑπὸ μεταγενεστέρων περιελήφθησαν καὶ ἐκδόσεις τῶν ἐτῶν 1556 (βλ. Τρ. Σκλαβενίτη, «Προσθήκες...» *Θησαυρίσματα*, τ. 14, ἐνθ' ἀν., σελ. 131), καὶ 1518, ca. 1525, 1532 (1530), post. 1550, 1554 (δύο), 1566, 1575 καὶ 1771 (βλ. E. Layton, «Greek Bibliography...» ἐνθ' ἀν., passim), ἂν καὶ δὲν ὑπάρχει εἰς αὐτὰς ἡ ἀνωτέρω μελέτη τοῦ Λασκάρεως.

35. Πρβλ. τὰ ἐμμέσως (ἐξ ἰταλικοῦ βιβλιογραφικοῦ καταλόγου) ὑπὸ Γ. Λαδᾶ - Ἀθ. Χατζηδημοῦ (*Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1796-1799*, ἐνθ' ἀν., passim) περιγραφόμενα ἔργα γόνων ἐλληνικῆς (;) οἰκογενείας Ζωγράφου (= Sografi), ἔργα τὰ ὅποια, ὅταν εὗρεθῶν ἀντίτυπα, θὰ ἐνταχθοῦν καὶ αὐτὰ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιογραφίαν.

τὴν συσχετίζουν μὲ τὴν εἰς τὴν χώραν τυπογραφικὴν παραγωγὴν, πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι καὶ αἱ ἐκδόσεις τῶν Ἑλλήνων τυπογράφων τῆς Βενετίας ἐντάσσονται ὁπωσδήποτε καὶ εἰς τὴν Ἱταλικὴν Βιβλιογραφίαν. Ἀλλ' ἡμεῖς, δὲν ὑπάρχει σχεδὸν οὔτε ἓν κράτος ὁλοκλήρου τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τὴν τυπογραφικὴν παραγωγὴν τοῦ ὁποίου νὰ μὴ ἔχωμεν ἐντάξει κάποιον βιβλίον εἰς τὴν ἰδικὴν μας Βιβλιογραφίαν.

Εἶναι ἀνάγκη, διὰ τοὺς λόγους τούτους, κάποια ὄντως ἀρμόδια καὶ εἰδήμονα ὄργανα τῶν πνευματικῶν μας ἰδρυμάτων νὰ προστατεύσουν τὴν ἐντυπον πνευματικὴν μας παραγωγὴν, νὰ μᾶς ἐνημερώσουν, διὰ νὰ μὴ ἀμφιταλαντευώμεθα, ὑποστηρίζοντες οἱ μὲν ὅ,τι ἀποκλείουν ἄλλοι³⁶. Νὰ ἀποδώσουν εἰς τὴν Βιβλιογραφίαν μας ὅ,τι δικαιοματικῶς τῆς ἀνήκει καὶ νὰ μᾶς ἀποτρέψουν ἀπὸ τὴν συνεχῆ ἐπισώρευσιν ὑλικοῦ ὁπωσδήποτε ξένου πρὸς τὸ ἄλλο περιεχόμενόν της. Νὰ μᾶς εἰδοποιήσουν ἂν τὴν ἐθνικὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιογραφίαν πρέπει νὰ ἐπιχειρήσωμεν νὰ τὴν περιγράψωμεν μὲ τὴν εὐρύτεραν ἢ τὴν στενοτέραν σημασίαν τοῦ ὅρου. Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν θὰ κρατήσωμεν μόνον τὰ ἑλληνικά, τὰ ἑλληνικὰ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἦσαν μόχθος ἀλλὰ καὶ πνευματικὴ τροφὴ τῶν ἄνευ ἀμφιβολιῶν ἀκραιφνῶν Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι ἔζησαν καὶ ἔδρασαν ἀπὸ τῆς εὐρέσεως τῆς τυπογραφίας καὶ ἐφεξῆς. Εἰς τὴν πρώτην ὁμως περίπτωσιν, δὲν παρεξηγούμεθα, ἂν τῆς προσθέτωμεν καὶ τὰ ἐλάχιστα σχετικά. Ἀλλὰ τότε ὀφείλομεν νὰ τὸ δηλώσωμεν: Ἡμεῖς, ἐρευνῶντες καὶ διογκοῦντες μὲ τὰ εὐρήματά μας αὐτὸ τὸ ὁποῖον σήμερον ὀνομάζομεν Ἑλληνικὴν Βιβλιογραφίαν, δὲν τὰ ἀφαιροῦμεν ἄλλοθεν, δὲν τὰ θεωροῦμεν ἰδιοκτησίαν μας. Μαρτυρίας συλλέγομεν, γιὰ νὰ μελετήσωμεν εἰς ὅλην τὴν ἔκτασίν της τὴν νεοελληνικὴν πολιτιστικὴν μας πορείαν. Ἐν ἄλλοις λόγοις, δὲν συντάσσομεν Βιβλιογραφίαν, ἀλλὰ συνθέτομεν Ἱστορίαν.

Τὸ ἐπίσης οὐσιῶδες ἐκ τῶν προβλημάτων τῆς πρὸ τοῦ ἔτους 1800 Βιβλιογραφίας μας τὸ ἐπεσημάναμεν ἀνωτέρω καὶ ἔχει σχέσιν μὲ τὴν τελικὴν συγκρότησίν της. Πότε δηλαδὴ θὰ εἴπωμεν ὅτι αὐτὰ μόνον τὰ βιβλία τὴν συναποτελοῦν

36. Παράβαλε τὴν ὡς πρὸς τὰ «καρμανλίδικα» (= τουρκικὰ κείμενα δι' ἑλληνικῶν γραμμάτων) διχογνωμίαν περὶ τῆς σχέσεώς των μὲ τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιογραφίαν. Οἱ Δ. Γκινης - Β. Μέξας (Ἑλλ. Βιβλιογραφία..., ἐνθ' ἄν., τ. Α', σελ. XIV) καὶ Φ. Η. Ἡλιοῦ (Προσθήκες..., ἐνθ' ἄν., σελ. 29) τὰ ἀποκλείουν, ἐνῶ δέχονται τὴν ἐνταξίν των οἱ Sév. Salaville - Eug. Dalleggio (*Karamanlidica. Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs. Tome I, 1584-1850, Athènes 1958, σελ. III*) καὶ Γ. Λαδάς («Προσθήκαι καὶ σημειώσεις...», ἐνθ' ἄν., σελ. 94), ἐπειδὴ πιστεύουν ὅτι ἡ δι' ἱστορικοὺς λόγους ἀλλαγὴ γλώσσης δὲν εἶναι καθοριστικὸς ἐθνολογικὸς παράγων διὰ τοὺς λαοὺς.

καὶ ὄχι ἄλλα; Ἐχει σχεδὸν παρέλθει αἰὼν ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ πρώτου τόμου τῆς Βιβλιογραφίας τοῦ Legrand καὶ ἀκόμη, ἰδίᾳ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, νέα βιβλία τῆς ἀνακαλύπτονται ἀπὸ ἐρευνητὰς οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἐπεκτείνει τὴν ἄλλην ἐπιστημονικὴν τῶν δραστηριοτήτων καὶ εἰς τὸν τομέα τοῦτον. Οὐδέποτε συλλογικὸν ὄργανον ἀφωσιώθη ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον ἔργον. Ἐξ ἄλλου, ἡ περὶ τὴν παλαιὰν Βιβλιογραφίαν μας ἔρευνα, ἀκόμη καὶ ὑπὸ τοῦ Legrand, διεξήχθη κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος βιβλιοθήκας καὶ ἀρχεῖα. Ἀλλ' αὐταὶ εἶναι αὐτονόητον ὅτι διαφυλάττουν πρὸ πάντων τὰ ὄχι ἀμιγῶς νεοελληνικὰ βιβλία. Μεταφράσεις ἔργων ἑλληνικῶν (ἀρχαίων κυρίως) εἰς ξένας γλώσσας ὑπὸ Ἑλλήνων, ὁγκώδη ἢ εὐρέως διαδοθέντα εἰς τὴν τότε Ἑλλάδα καὶ τὸ ἐξωτερικὸν συγγράμματα Ἑλλήνων, εὖρον θέσιν καὶ φροντίδα καὶ εἰς τὰς ἀποθήκας βιβλιοθηκῶν ξένων. Ἀλλ' ἡμᾶς ἐνδιαφέρουν καὶ τὰ ὀλιγοσέλιδα ταπεινὰ δημοσιεύματα τὰ ἄλλα, ἐπώνυμα ἢ ἀνώνυμα, τὰ ὁποῖα, εἰς περιορισμένον ἀριθμὸν ἀντιτύπων, ἐκυκλοφορήθησαν εἰς τὸν τόπον μας κατὰ τοὺς αἰῶνας τῆς ἐθνικῆς ὑποταγῆς, ἐδίδαξαν ἀνάγνωσιν καὶ γραφὴν τοὺς «ραγιάδες», καὶ ἀπὸ τὰς κακοτέχνους σελίδας τῶν ἐκεῖνοι ἔλαβον ἐφόδια διὰ τὴν ἐπίτευξιν τῆς ἐθνικῆς τῶν ἀναστάσεως. Ἰσως μάλιστα αὐτὰ τὰ τελευταῖα μᾶς ἐνδιαφέρουν περισσότερον ἀπὸ τὰ πρῶτα. Διὰ τὴν ἀνέυρεσίν των προσφορώτερον ἔδαφος εἶναι τὸ ἑλληνικόν. Ἀλλ' αἱ βιβλιοθηκαὶ τοῦ εἶναι τόσον δυσπρόσιτοι, κακῶς ὀργανωμένοι καὶ ἀφιλόξενοι. Ἰδιαίτερος αἱ τῶν μονῶν βιβλιακαὶ συλλογαί, κυρίως ἐκεῖναι τοῦ Ἀγίου Ὁρους, εἶναι βέβαιον ὅτι περιλαμβάνουν καὶ βιβλιογραφικοὺς θησαυροὺς ἀνεκτιμήτου ἱστορικῆς ἀλλὰ καὶ φιλολογικῆς σημασίας³⁷. Κάποιο πνευματικὸν ἴδρυμα,

37. Ὅτι αἱ βιβλιοθηκαὶ τοῦ Ἀγίου Ὁρους περιέχουν καὶ πολλὰ ἄγνωστα μέχρι σήμερον ἔντυπα εἶχε τονισθῇ καὶ ὑπὸ Χ. Γ. Πατρινέλλη, *Βιβλιοθήκαι καὶ ἀρχεῖα τῶν μονῶν τοῦ Ἀγίου Ὁρους*. Ἀθῆναι, 1963, σελ. 16. Τοῦτο εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ τὸ διαπιστώσω εἰς σύντομον ἐκεῖ πρόσφατον ἐπίσκεψίν μου, ὅτε ἠρεύνῃσα (μὲ πολλὰς ὅμως δυσκολίας, προβληθεῖσας ἀπὸ τοὺς πρὸς πάντας δυσπίστους — ἐνίοτε δικαίως — μοναχοὺς) εἰς τὰς βιβλιοθήκας τῶν μονῶν Κουτλουμουσίου, Σταυρονικήτα, Ἰβήρων, Βατοπεδίου καὶ Μεγίστης Λαύρας. Ἡ ἐπιβεβαίωσις τῆς ὑπάρξεως βιβλιογραφικῶν θησαυρῶν ἐπαυξάνει τὴν θλίψιν διὰ τὴν ἀκόμη καὶ σήμερον ἐγκατάλειπιν τῶν βιβλιοθηκῶν τούτων εἰς τὰς ἀδυνάμους χεῖρας τῶν ὀλίγων μοναχῶν, οἱ ὁποῖοι μοχθοῦν διὰ νὰ ἐκτελέσουν ἔργον δυσανάλογον πρὸς τὰς πνευματικὰς καὶ τὰς ἄλλας δυνάμεις των. Ἐπιστρέψας, ὑπέβαλον (κατὰ μῆνα Ὀκτώβριον 1980) σχετικὸν ὑπόμνημα πρὸς τὴν ἀρμοδίαν Γενικὴν Διεύθυνσιν Ἐκκλησιῶν τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνέπτυξα εἰσηγήσεις μου, μὲ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν ὁποίων νομίζω ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ τεθῇ κάποια τάξις εἰς τὴν ἀτα-

πάλιν, πρέπει νὰ ἀναπτύξῃ πρωτοβουλίας καὶ νὰ συστήσῃ ὁμάδα ἐργασίας διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον. Μόνον τότε ἐλπίζομεν ὅτι θὰ εὐρεθοῦν αἱ πολλαὶ λανθάνουσαι ἐκδόσεις, αἱ ὁποῖαι ἄνευ φροντίδος ὑφίστανται ἀνελέητον τὴν φθορὰν καὶ τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἐγκαταλείψεως εἰς τὰ ἀπλησίαστα ράφια τῶν ἐλληνικῶν βιβλιοθηκῶν. Τὸ ἐγχείρημα, ὑπὸ αὐτὰς τὰς δυσμενεῖς συνθήκας, εἶναι δύσκολον. Τὰ ἐκ τῶν προτέρων ὅμως ὑπολογιζόμενα ἀγαθὰ ἀποτελέσματα θὰ δικαιώσουν τὸν ὁποιονδήποτε ἀπαιτούμενον κόπον.

Διὰ τὴν παροχὴν βοηθήματος εἰς χεῖρας ὅσων ἐρευνητῶν ἀποφασίσουν νὰ ἀποδυθοῦν εἰς τὸν ὠφέλιμον τοῦτον ἀγῶνα, εἶχον ἐργασθῇ ἀπὸ ἐτῶν. Ὡς φιλόλογος, ἀλλὰ καὶ ὥς ὑπεύθυνος βιβλιοθηκάριος, εἶχον ἀντιληφθῇ ὅτι οἱ ὑπηρετοῦντες εἰς βιβλιοθήκας, ἀλλὰ καὶ οἱ προσερχόμενοι εἰς αὐτὰς ἐρευνηταί, ἀντεμετώπιζον πολλὰς δυσκολίας· οἱ μὲν, ὅταν ἔπρεπε νὰ ἀποφανθοῦν ἂν ἔν «ἐλληνικόν» ἔντυπον, τὸ ὁποῖον δὲν ὑπῆρχεν εἰς τὴν Βιβλιογραφίαν τοῦ Legrand, ἥτο ἄγνωστον ἢ ὑπὸ ἄλλου τινὸς βιβλιογράφου γνωστόν, προκειμένου καὶ ἐξ αὐτοῦ νὰ ὑπολογίσουν τὴν σπανιότητά του· οἱ δέ, διότι δὲν εἶχον πάντοτε εὐχέριαν νὰ λάβουν ἀνὰ χεῖρας πρὸς μελέτην ἀντίτυπον βιβλίου ἤδη γνωστοῦ, ἔστω καὶ ἂν τοῦτο ὑπῆρχεν εἰς βιβλιοθήκην εὐρισκομένην οὐχὶ μακρὰν τῶν ἐρευνῶν των.

Συνέταξα κατάλογον ἀπάντων (ὥς πιστεύω) τῶν μέχρι σήμερον εἰς αὐτὴν τὴν Βιβλιογραφίαν ἐνταχθέντων βιβλίων, μὲ διπλοῦν κριτήριον ταξινομήσεως, κατὰ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως καὶ κατὰ σειρὰν χρονολογικὴν. Ἐκ τῶν στοιχείων τῶν βιβλίων ἔγινεν ἐπιλογὴ τῶν ἀπαραιτήτων διὰ τὴν δῆλωσιν τῆς ταυτότητος ἐκάστου. Μετὰ ταῦτα κατεχώρησα, ἐν συντομογραφίᾳ, παραπομπὰς εἰς τὰς μελέτας αἱ ὁποῖαι περιγράφουν βιβλιογραφικῶς τὸ ἔντυπον ἢ κάνουν ἀπλῶς λόγον δι' αὐτό, ὥς καὶ εἰς ἐντύπους καταλόγους βιβλιοθηκῶν αἱ ὁποῖαι κατέχουν ἀντίτυπον. Ἡ διάταξις τῶν παραπομπῶν τούτων ἔγινε κατὰ προτεραιότητα χρονολο-

ξίαν καὶ νὰ καταστοῦν κτῆμα τῆς ἐπιστήμης τὰ ὄντως σπάνια βιβλία, ἄγνωστα ἄλλοθεν, τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν ἐκεῖ. Μέχρι σήμερον (μετὰ τὸν Legrand ὁ ὁποῖος εἶχε πολὺ περιορισμένην — ἔμμεσον, κυρίως — γνώσιν διὰ τὰ βιβλία τοῦ Ἁγίου Ὁρους) κατάλογον μερικῶν ἐκεῖ φυλασσομένων βιβλίων (τῆς μονῆς Παντοκράτορος) ἔχει δημοσιεύσει ὁ Μιχ. Σ. Κορδῶσης («Ἑλληνικὰ παλαιότυπα τῆς μονῆς Παντοκράτορος», ἐνθ' ἂν.). Γνωρίζω, ἐπίσης, ὅτι ἀποστολὴ ἐξ εἰδικῶν ἐπιστημόνων τοῦ Ἑθνικοῦ Ἰδρυματος Ἑρευνῶν κατέγραψε καὶ πρόκειται νὰ δημοσιεύσῃ κατάλογον τῶν βιβλίων τῆς μονῆς Σίμωνος Πέτρως.

γικήν. Τέλος, παρέθεσα ακριβή στοιχεία αντιτύπων τὰ ὅποια ἔτυχε νὰ ἴδω κατὰ τὰς ἐρεύνas μου εἰς ἑλληνικὰς ἢ ἰταλικὰς βιβλιοθήκας.

Αὐτὴν τὴν ἐργασίαν μοῦ ἔκαμε τὴν ἰδιαιτέραν τιμὴν ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, κατόπιν εἰσηγήσεως τοῦ διδασκάλου μου καθηγητοῦ κ. Διονυσίου Ζακυθινοῦ, νὰ τὴν ἀναλάβῃ πρὸς ἑκδοσιν, εἰς τὴν σειρὰν «Πραγματεῖαι» (ἤρχισεν ἤδη ἡ ἐκτύπωσις), εἰς δύο τόμους, ὑπὸ τὸν τίτλον: «Ἀλφαριθμητικὴ καὶ χρονολογικὴ ἀνακατάταξις τῆς πρὸ τοῦ ἔτους 1800 Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας, μετὰ παραρτήματος προσθηκῶν (= τόμος δευτέρος) εἰς τὴν Βιβλιογραφίαν τῆς αὐτῆς περιόδου». Νομίζω ὅτι, ἔχοντες πρόχειρον τὸν κατάλογον τῶν βιβλίων τὰ ὅποια μέχρι σήμερον ἔχει κριθῆ ὅτι τῆς ἀνήκουν, καθίσταται εὐκολωτέρα ἡ ἀνίχνευσις καὶ ὅσων ἄλλων ἰδικῶν τῆς ἀκόμῃ λανθάνουν³⁸. Ἡ ἀκριβής, ἔξ ἄλλου, παραπομπὴ εἰς συγκεκριμένον ἀντίτυπον καθιστᾷ, μὲ τὰ σύγχρονα τεχνικὰ μέσα φωτοαναπαραγωγῆς καὶ ἐπικοινωνίας, δυνατὴν τὴν προσέγγισίν μας εἰς ἀναζητούμενα βιβλία τῶν ἐπιστημονικῶν μας διαφερόντων.

Ἄν μάλιστα αἱ ἐπὶ μέρους ἑλληνικαὶ βιβλιοθήκαι, μεγάλαι ἢ μικραὶ, γνωστοποιήσουν εἰς ἓν ἴδρυμα τοῦ κέντρου (τὸ ὁποῖον θὰ θελήσῃ νὰ προσφέρῃ ὑπηρεσίας κέντρου βιβλιογραφικοῦ) τὰς συμπτώσεις τοῦ κατὰ συγγραφέα δελτιοκαταλόγου των μὲ τὸ περιεχόμενον τοῦ δημοσιευομένου βιβλιογραφικοῦ εὔρετηρίου τούτου (πρᾶγμα, ἄλλωστε, ὄχι δύσκολον, ἀφοῦ καὶ εἰς αὐτὸ καὶ εἰς ἐκείνας κατὰ συγγραφεῖς καταχωρίζονται τὰ βιβλία), θὰ δυνηθῶμεν, ἐν καιρῷ, νὰ σχηματίσωμεν ἓν «corpus» ἀντιτύπων ἐκ τῶν βιβλίων τὰ ὅποια ὑπάρχουν εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον.

38. Καὶ λανθάνουν πολλά. Εἵμεθα, ἐπὶ παραδείγματι, βέβαιοι ὅτι μᾶς διαφεύγουν περισσότεραι ἐκδόσεις τῆς «Ἱστορίας τῆς Σωσάνης, τοῦ Μάρκου Δεφαράνα, ἀπὸ ὅσας μέχρι σήμερον ἔχομεν εὔρει καὶ ἐντάξει εἰς τὴν Βιβλιογραφίαν μας (βλ. Φ. Η. Ἡ λ ι ο ὕ, Προσθήκες . . ., ἐνθ' ἀν., σελ. 84). Ἡ, ἔχομεν πληροφορίας ὅτι ἡ Βικεντίου Καστανιόλα μεταφρασθεῖσα «Διδασκαλία Χριστιανικῆ» τοῦ Diego de Ledesma ἐτυπώθη τὸ πρῶτον ἐν ἔτει 1595 εἰς δύο χιλιάδας ἀντίτυπα, τὰ περισσότερα τῶν ὁποίων ἴσως ἐστάλησαν εἰς Χίον, ἀλλ' ἡμεῖς δὲν ἔχομεν εἰσέτι ἀνακαλύψει οὔτε ἓν, διὰ νὰ τὸ περιγράψωμεν ἐξ αὐτοψίας (βλ. Θ ω μ ᾱ Ι, Πα πα δο πο ὕ λ ο υ, «Ὁ Βικέντιος Καστανιόλας καὶ ἡ διερευνητικὴ ἀποστολὴ — 1592 — τῆς πρώτης ἐγκαταστάσεως Ἰησουϊτῶν στὴ Χίο», *Χιακὰ Χρονικά*, τ. 9, 1977, σελ. 23 καὶ σημ. 4' πρβλ. σελ. 31).

RIASSUNTO

La Bibliografia Ellenica fino alla fine del XVIII secolo fu descritta principalmente dal eminente ellenista francese Émile Legrand (1842 - 1903). Per motivi storici tale bibliografia é stata differenziata essenzialmente dalle altre coetanee bibliografie nazionali, le quali contengono piuttosto i prodotti dell'arte tipografica sul territorio nazionale. Di questa bibliografia strettamente legata alla storia non sono stati finora definiti i limiti relativi al suo contenuto, né é stato possibile inserire tutti gli stampati che si riferiscono ad essa.

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

«Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία» (— 1800). Κατάλογοι

Θεμελιώδες ἔργον περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι τὸ ἐκ 13 ὀγκωδῶν τόμων ἀποτελούμενον ἔργον τοῦ Émile Legrand, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει :

1) *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*... T. I - IV. Paris, 1885 - 1906.

2) *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle*... T. I - V. Paris, 1894 - 1903.

3) *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs ou dix-huitième siècle*... *Oeuvre posthume complétée et publiée par Louis Petit et Hubert Pernot*. T. I - II. Paris, 1918 - 1928 (εἰς τὸ ἔργον περιγραφὴ ἐντύπων ἐκδοθέντων μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1701 - 1790).

4) *Bibliographie Jonienne. Description raisonnée des ouvrages publiés par les Grecs des Sept - Iles ou concernant ces îles du quinzième siècle à l'année 1900*... *Oeuvre posthume complétée et publiée par Hubert Pernot*... T. I - II. Paris, 1910.

Χρήσιμοι, ἐπίσης, αἱ Βιβλιογραφίαι τοῦ αὐτοῦ : *Hispano-Grecque* (Part I - III. N. York, 1915 - 1917) καὶ (μετὰ τοῦ H. Gûys) *Albanaise* (Paris - Athènes, 1912).

Μετὰ τὸν Ém. Legrand ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ διαφόρων πολλοὶ «προσθῆκαι» εἰς τὸ ἔργον ἐκείνου. Παραθέτομεν κατωτέρω (κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν) τὰ κυριώτερα τῶν δημοσιευμάτων τούτων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τινὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν γενικὴν καταγραφὴν τῶν παλαιῶν βιβλίων ἐνίων βιβλιοθηκῶν, ἀλλὰ περιγράφοντα λεπτομερῶς τὰ εἰς αὐτὰς ὑπάρχοντα ἀβιβλιογράφητα ἔντυπα :

1) Σπυρίδωνος Λάμπρου, «Προσθῆκαι εἰς τὴν νεοελληνικὴν βιβλιογραφίαν», *Νέος Ἑλληνομνήμων* τ. 2 (1905) σελ. 209 - 225.

2) Γεωργίου Λαδᾶ, «Προσθῆκαι καὶ σημειώσεις εἰς τοὺς ἐκδοθέντας τόμους τῆς Bibliographie Hellénique τοῦ Ém. Legrand καὶ τῶν συνεχισάντων ταύτην L. Petit

καὶ H. Pernot. Σειρὰ πρώτη (1522 - 1790)», *Ὁ Συλλέκτης* τ. Α' (1947 - 1951), Παράρτημα σελ. 1 - 24 (ἀτελείς)

3) Μανούσου Ι. Μανούσακα, «Προσθήκαι καὶ συμπληρώσεις εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιογραφίαν τοῦ Ἑμ. Legrand (Συμβολὴ πρώτη) . . .», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* τ. 7 (1958) σελ. 34 - 83.

4) Γεωργίου Γ. Λαδᾶ - Ἀθανασίου Δ. Χατζηδήμου, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Συμβολὴ στὸ δέκατο ὄγδοο αἰῶνα* . . . Ἀθήνα, 1964.

5) Γ. Σ. Πλουμίδη, «Τὰ ἐν Παδοῦη παλαιὰ βιβλία (Biblioteca Universitaria - Biblioteca Civica)», *Θησαυρίσματα* τ. 5 (1968) σελ. 204 - 248.

6) Τοῦ Αὐτοῦ, *Τὸ βενετικὸν τυπογραφεῖον τοῦ Δημητρίου καὶ Πάνου Θεοδοσίου (1755 - 1824)*. Ἀθήναι, 1969 (σελ. 151 - 161: Βιβλιογραφικὴ περιγραφὴ ἀγνώστων ἐκδόσεων τοῦ τυπογραφείου Θεοδοσίου. Προσθήκαι εἰς τὰς Βιβλιογραφίας τοῦ Ἑμ. Legrand καὶ τῶν Δ. Γκίνη - Β. Μέξα).

7) Τοῦ Αὐτοῦ, «Τὰ παλαιὰ ἑλληνικὰ βιβλία τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας μετὰ προσθηκῶν εἰς τὰς Βιβλιογραφίας Ἑμ. Legrand καὶ Δ. Γκίνη - Β. Μέξα», *Θησαυρίσματα* τ. 6 (1969) σελ. 120 - 156.

8) Ἀριστείδη Π. Στεργέλλη, *Τὰ δημοσιεύματα τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας τὸν 17ο καὶ 18ο αἰῶνα*. Ἀθήνα, 1970.

9) Γεωργίου Σ. Πλουμίδη, «Τὰ παλαιὰ ἑλληνικὰ βιβλία τῆς Μαρκιανῆς βιβλιοθήκης Βενετίας. Μὲ προσθήκη ἀγνώστων ἐκδόσεων», *Ὁ Ἑρμηνεύτης* τ. 9 (1971) σελ. 221 - 273.

10) Μάρκου Φωσκόλου, «Τὰ παλαιὰ ἑλληνικὰ βιβλία τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς Ρώμης. Μὲ συμπληρώσεις στὶς Βιβλιογραφίες τοῦ Ἑμ. Legrand καὶ Δ. Γκίνη - Β. Μέξα», *Ὁ Ἑρμηνεύτης* τ. 9 (1971) σελ. 1 - 62.

11) Φιλίππου Η. Ἡλιοῦ, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία Α) Τὰ βιβλιογραφικὰ κατάλοιπα τοῦ Ε. Legrand καὶ H. Pernot (1515 - 1799)*. Ἀθήνα, 1973.

12) Μάρκου Φωσκόλου, «Συμπληρώματα στὶς Ἑλληνικὲς ἱστορικὲς Βιβλιογραφίες (1523 - 1874)», *Ὁ Ἑρμηνεύτης* τ. 12 (1975) σελ. 28 - 51.

13) Μιχαήλ Σ. Κορδῶση, «Ἑλληνικὰ παλαιότυπα σὲ βιβλιοθήκες τῆς πόλεως Ἰωαννίνων. Παλαιότυπα Ζωσιμαίας βιβλιοθήκης καὶ ἄλλων βιβλιοθηκῶν τῆς πόλεως», *Δωδώνη* (Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων) τ. 5 (1976) σελ. 133 - 191.

14) Γεωργίου Λαδᾶ - Ἀθανασίου Χατζηδήμου, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Συμβολὴ στὸ δέκατο ὄγδοο αἰῶνα*. Τόμος δεύτερος. Ἀθήνα, 1976.

15) Μιχαήλ Σ. Κορδῶση, «Ἑλληνικὰ παλαιότυπα στὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Βλατάδων», *Κληρονομία* τ. 9 (1977) σελ. 154 - 167.

16) Θωμᾶ Ι. Παπαδοπούλου, «Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Συμβολὴ πρώτη», *Ὁ Ἑρμηνεύτης* τ. 14 (1977) σελ. 138 - 184.

17) Ἀποστόλου Γ. Παπαϊωάννου, «Ἑλληνικὰ παλαιότυπα τῆς μονῆς Προφῆτη Ἡλία καὶ Πατέρων Ζίτσας (Ἰωαννίνων)», *Ὁ Ἑρμηνεύτης* τ. 14 (1977) σελ. 209 - 216.

18) Τρ. Ε. Σκλαβενίτη, «Προσθήκες στην 'Ελληνική Βιβλιογραφία (1536 - 1799)», *Θησαυρίσματα* τ. 14 (1977) σελ. 127 - 156.

19) Τοῦ Αὐτοῦ, «Προσθήκες στην 'Ελληνική Βιβλιογραφία (1670 - 1861)», *Ὁ Ἑραριστής* τ. 15 (1978 - 1979) σελ. 115 - 130.

20) Μιχαήλ Σ. Κορδώση, «'Ελληνικά παλαιότυπα τῆς μονῆς Παντοκράτορος τοῦ Ἀγίου Ὁρους», *Κληρονομία* τ. 11 (1979) σελ. 403 - 441.

21) E n r o L a y t o n, «Greek Bibliography. Additions and corrections (c. 1471 - 1829)», *Θησαυρίσματα* τ. 16 (1979) σελ. 89 - 112.

22) Ἀποστόλου Γ. Παπαϊωάννου, *Παλαιότυπα Κοινοτικῆς Βιβλιοθήκης Βήσσανης Πωγωνίου*. Ἰωάννινα, 1979.

23) Τοῦ Αὐτοῦ, «'Ελληνικά παλαιότυπα σὲ βιβλιοθήκες τῆς περιοχῆς Ζαγορίου Ἰωαννίνων (1645 - 1863)», *Ἡπειρωτικά Χρονικά* τ. 22 (1980) σελ. 133 - 150.

— Διὰ τὴν ἀνεύρεσιν ἀγνώστων βιβλίων, ἐκδοθέντων κατὰ τὴν «κενὴν δεκαετίαν» 1791 - 1799 (= ἑννέα ἔτη) «ἐλληνικῶν» βιβλίων ὁργανώθησαν ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν διάφοροι ἀποστολαὶ εἰδικῶν ἐπιστημόνων τῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἐξωτερικόν, οἱ ὅποιοι ἐδημοσίευσαν τὰς ἐξῆς ἐκθέσεις των, ἀναφέροντες ἀπλῶς στοιχεῖα τῶν «εὗρημάτων» καὶ ἐπιφυλασσόμενοι διὰ μελλοντικὴν ἐνιαίαν καὶ πλήρη βιβλιογραφικὴν αὐτῶν περιγραφὴν :

1) Λεάνδρου Ι. Βρανούση, «Ἐπιστημονικαὶ ἀποστολαὶ τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου κατὰ τὸ ἔτος 1960. Ἔκθεσις», *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* τ. 35 (1960) σελ. 509 - 516.

2) Μανούσου Ι. Μανούσακα, «Ἐπιστημονικαὶ ἀποστολαὶ τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου κατὰ τὸ ἔτος 1960. Ἔκθεσις», *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* τ. 35 (1960) σελ. 498 - 509.

3) Βασ. Σ. Σφυρόερα, «Ἐπιστημονικαὶ ἀποστολαὶ τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου κατὰ τὸ ἔτος 1960. Ἔκθεσις», *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* τ. 35 (1960) σελ. 516 - 521 (πρβλ. *Ἑπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τ. 10, 1960, σελ. 228 - 234).

4) Λεάνδρου Γ. Βρανούση, «Ἐρευνητικὴ ἀποστολὴ εἰς Πάτμον», *Ἑπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* τ. 14 (1964) σελ. 312 - 313.

5) Τοῦ Αὐτοῦ, «Ἐρευναι εἰς Βιέννην, Βουδαπέστην καὶ Ρουμανίαν», *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* τ. 40 (1965) σελ. 644 - 647.

Βιβλιογραφίαι διὰ τὴν αὐτὴν χρονικὴν περίοδον (1791 - 1799) ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ :

1) Β. Ε. Ραστέ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (Συμβολὴ στὴ δεκαετία 1791 - 1799)*, Ἀθῆναι, 1969 (πολυγραφημένον).

2) Γεωργίου Γ. Λαδᾶ - Ἀθανασίου Δ. Χατζηδήμου, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791 - 1795...* Ἀθήνα, 1970.

3) Τῶν Αὐτῶν, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1796 - 1799...* Ἀθήνα, 1973.

4) Τῶν Αὐτῶν, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791 - 1799. Προσθήκες καὶ συμπληρώσεις. Σειρὰ πρώτη. Ἐπιμέλεια Μάγδας καὶ Λάμπρου Κωστακιώτη*. Ἀθήνα, 1976.

— Διὰ τὴν Ἴονικὴν Βιβλιογραφίαν, τέλος (βιβλία τῆς ὁποίας ἠγώθησαν μὲ ἐκεῖνα τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας εἰς πολλὰς ἐκ τῶν ἀνωτέρω συμπληρωματικῶν βιβλιογραφιῶν), ἐδημοσιεύθησαν αἱ ἀκόλουθοι «προσθῆκαι» :

1) Σπυρίδωνος Λάμπρου, «Προσθῆκαι εἰς τὴν Ἴόνιον Βιβλιογραφίαν», *Νέος Ἑλληνομνήμων* τ. 11 (1914) σελ. 468 - 470.

2) Nakis Pierris, *Bibliographie Ionienne. Suppléments à la description raisonnée des ouvrages publiés par les Grecs des Sept-Iles ou concernant ces îles du quinzième siècle à l'année 1900 par Émile Legrand. Oeuvre posthume complétée et publiée par Hubert Pernot.* Athènes, 1966.

3) (Κωνστ. Μούχα), «Bibliographie Ionienne par Émile Legrand. Suppléments», *Δελτίον Ἀναγνωστικῆς Ἑταιρίας Κερκύρας*, ἔτος 8ον, ἀρ. 8 (Κέρκυρα, 1971) σελ. 5 - 6.

4) (Τοῦ Αὐτοῦ), «Bibl. Ionienne...», *Δελτίον Ἀναγνωστικῆς Ἑταιρίας Κερκύρας*, ἔτος 9ον, ἀρ. 9 (Κέρκυρα, 1972) σελ. 115 - 122.

5) C. Th. Dimaras, «Supplément à la Bibliographie Ionienne», *Δελτίον τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας* τ. Α' (Κέρκυρα, 1977) σελ. 215 - 313.